

החרד"לים

היסטוריה, אידאולוגיה, נוכחות

יאיר שלג

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

החרד"לים

היסטוריה, אידאולוגיה, נוכחות

יאיר שלג

The Zionist Ultra-Orthodox: History, Ideology, Presence
Yair Sheleg

עריכת הטקסט: מאירה טורצקי
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר-דיין
ביצוע גרפי: אירית נחום
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

התצלום על העטיפה: אמיל סלמן
© כל הזכויות שמורות לעיתון "הארץ"

הספר ראה אור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מסת"ב 9-303-519-965-978 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2020
נרפס בישראל, תשפ"א/2020

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפול שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המובאים בספר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לזכרה של במבי,
שיזמה את המחקר הזה

תוכן העניינים

9	מבוא
15	פרק 1 מהי חרד"לות?
45	פרק 2 קבוצות המשנה
77	פרק 3 ההיסטוריה החרד"לית
115	פרק 4 יעדים, סוכני השפעה, עימותים
161	פרק 5 כוח המשיכה החרד"לי
167	פרק 6 סכנות לדמוקרטיה
173	פרק 7 סיכום והמלצות
179	רשימת המקורות
iii	Introduction

מבוא

—

בשנות השבעים של המאה הקודמת החלה להתבלט במחנה הציוני-דתי תופעה חדשה – יותר ויותר צעירים החלו להקפיד במצוות שונות שלא הקפידו עליהן הקפדה יתרה בעשורים הקודמים: לבישת ציצית (לעיתים קרובות במופגן, באמצעות הוצאתה אל מחוץ לבגד); שלוש תפילות ביום (להבדיל מהסתפקות בתפילת שחרית בלבד); נטילת ידיים לפני כל אכילה של לחם; וכיוצא באלה. בשנים אלו אף החלו טוענים כנגד מערכת החינוך המגזרית שאין היא מחנכת להקפדה הראויה מבחינה הלכתית: המורים עצמם לא תמיד מקפידים על לבישת ציצית ועל שלוש תפילות ביום, וממילא אינם יכולים לתבוע זאת מתלמידיהם; המורות לא בהכרח מקפידות על כללי הלבוש ההלכתיים, והנשואות שבהן גם לא תמיד מקפידות על לבישת כיסוי ראש.

תחילה כוונה הביקורת למערכת החינוך הפורמלית, לבתי הספר הממלכתיים-דתיים, אבל בתוך שנים אחדות היא הגיעה גם למערכת הלא-פורמלית, כלומר לתנועות הנוער. כאן התמקדה הביקורת בעיקר בסוגיית החברה המעורבת:

עצם קיומה של פעילות מעורבת לבנים ולבנות, ובכלל זה ריקודים מעורבים ובילויים משותפים בים ובבריכות שחייה, נחשבה בעיני המבקרים לסטייה חמורה מהדרישות ההלכתיות המחייבות.¹

בעקבות הביקורת נוצרו חלופות: רשת מוסדות החינוך נעם הוקמה כדי להעניק לילדים הדתיים חינוך הלכתי קפדני יותר מן המקובל בחינוך הממלכתי-דתי; בתנועת בני עקיבא הוקמו סניפים שבהם הופרדה הפעילות של הבנות והבנים; המהדרים הקימו את אריאל, תנועת נוער חדשה שכולה על טוהרת ההפרדה בין המינים.

במבט לאחור, אלה היו הביטויים החיצוניים הראשונים של תופעה שנודעה לימים בכינוי חרד"לות – חרדיות לאומית. רוצה לומר, תפיסת עולם שמזדהה עם הציונות, הלאומיות, המדינה, הממלכתיות ותומכת בשירות בצה"ל ובקיום שאר מצוות הציונות; אבל שמתרחקת במובהק מהנורמה הרווחת בציונות הדתית באשר לחיים המודרניים. רוב בניינה ומניינה של הציונות הדתית נוטה לאמץ אורחות חיים המאפיינים את התרבות המערבית המודרנית,² כמו שוויון זכויות בין

1 חשוב להדגיש את ההבדל בין ההקפדה במצוות להקפדה על חברה לא-מעורבת. ההקפדה על ציצית, על שלוש תפילות ביום ועל נטילת ידיים לפני אכילת לחם איננה מתנגשת עם אורח חיים מערבי-מודרני, ולכן גם בקרב התומכים בחברה מעורבת יש רבים שמקפידים על מצוות אלו. הקפדה על חברה נפרדת, לעומת זאת, מאפיינת את מי שהקפדתם ההלכתית מביאה אותם גם לידי התרסה כנגד אורחות החיים המערביים או אפילו ויתור עליהם. מטבע הדברים קבוצה זו מצומצמת וייחודית יותר, והיא מושא המחקר הזה.

2 במחקר עומק גדול של המכון הישראלי לדמוקרטיה על המגזר הדתי-לאומי נבנו סולמות שהורכבו מממוצעים של תשובות בנוגע לכמה תחומים מרכזיים. אחד הסולמות עסק בחשיפה לתרבות ולתרבות פנאי מערביות והורכב מממוצע של תשובות בנוגע לחשיפה לרדיו, לעיתונות הכתובה, לטלוויזיה, לאינטרנט, לנסיעות לחו"ל, לקולנוע ולספרות חול. 0 ייצג היעדר חשיפה לתרבות מערבית ו-1 ייצג חשיפה מרבית. רק 19% מבני הציונות הדתית העידו על חשיפה נמוכה לתרבות כללית (0 עד 0.39), 42% העידו על חשיפה בינונית (0.4 עד 0.75) ו-39% על חשיפה גבוהה (0.75 עד 1). סולם אחר עסק במעמד האישה והתבסס על ממוצע תשובות לארבע שאלות: תמיכה בהשארת מעמדן ההלכתי של נשים במצבו הקיים; תמיכה בחפיסה שהבעל צריך לפרנס והאישה צריכה לטפל בבית ובמשפחה; תמיכה באפשרות של כל אישה ללמוד גמרא ותמיכה באפשרות של נשים לשמש דיניות בבתי דין רבניים. גם בעניין זה רק 19% ייצגו תמיכה נמוכה בשוויון בין גברים לנשים (0 עד 0.25), 62% ייצגו תמיכה בינונית בשוויון (0.26 עד 0.75), ועוד 19% ייצגו תמיכה גבוהה (0.75 עד 1). ראו הרמן ואח', 'חיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014', עמ' 175, 202.

נשים לגברים וצריכה של תרבות "כללית", שבפועל היא בעיקרה מערבית; ואילו התפיסה החרד"לית קרובה בעניין זה לעולם החרדי דווקא (מכאן שמה), ודוחה את "רוח הזמן" הליברלית, בעיקר בשני התחומים הנזכרים – אופי היחסים בין נשים לגברים, שקשורים לסוגיות כגון מעמד האישה והקפדות בתחום הצניעות; והיחס לתרבות החילונית ולהשכלה הכללית.

כבר בשלב זה ראוי להדגיש שני דברים. ראשית, רבים ממי שמכונים חרד"לים רואים בכינוי זה כינוי גנאי וסבורים שאין הוא משקף נכונה את עולמם, שכן הם אינם מזדהים עם תפיסת העולם החרדית. הם עצמם מעדיפים בדרך כלל את הכינוי תורני-לאומי, שיש לו מבחינתם קונוטציה חיובית יותר, שכן הוא תולה את ההקפדה בענייני הלכה בתביעותיה של התורה ולא בהשקפת עולם חרדית. אף על פי כן ימשיך מחקר זה להשתמש במונחים חרד"לים וחרד"לות – לא רק מטעמי נוחות, אלא גם משום שקישורה של קבוצה זו לחרדיות – אף שהוא מקומם את מקצת האנשים המזוהים איתה – אכן מגדיר נכון את מקורות ההשפעה, את הדגשים ובסופו של דבר גם את האתגרים והקשיים הקשורים בה.

שנית, במשך השנים, וככל שמגוון הזהויות הדתיות הלך והתרחב, נוצרה קבוצה מקבילה בעולם החרדי עצמו: אנשים שמקורם בעולם החרדי אבל החלו לבטא הזדהות מסוימת עם הרעיון הלאומי – כולל נכונות לשירות צבאי או לתרומה לאומית חלופית. לכאורה אפשר להגדיר גם קבוצה זו חרדית-לאומית, אבל מחקר זה לא יעסוק בה אלא יתמקד כאמור במי שהגיע לתפיסה הדתית הקפדנית שזיכתה אותו בתואר חרד"לי מנקודת מוצא ציונית-לאומית.

החרד"לות מאתגרת את הדמוקרטיה הישראלית בכמה מובנים. קודם כול, היא מציבה אתגר פנימי משמעותי למגזר הציונות הדתית. היא נשענת על מקורות הלכתיים המחייבים לכאורה את כלל המחנה הדתי-לאומי כדי לטעון לבכורת התורה וההלכה כדבר ה' בעולם על פני כל הכרעה אנושית-דמוקרטית. ואולם לא זו בלבד שעמדה זו, כשהיא לעצמה, פוגעת במרקם החיים הדמוקרטיים ובנכונות של כלל הקבוצות באוכלוסייה לקבל את כללי המשחק הדמוקרטיים, אלא שגם התכנים הספציפיים של תפיסת העולם התורנית וההלכתית של בני הקבוצה הזאת מעוררים קושי: הדגשת התפקיד השונה של גברים ונשים; הדגשת מרכזיותו של עם ישראל והעדפתו מעמים אחרים; ההתנגדות לכל פשרה טריטוריאלית, קל וחומר לפינוי יישובים; ההתנגדות למערכת משפט שאינה מבוססת על ההלכה;

הנטייה לדחות, ברמות משתנות של קיצוניות, את התרבות החילונית המערבית ואפילו את ההשכלה הכללית – כל אלו ואחרים מציבים אתגר של ממש לדמוקרטיה הישראלית.

זאת ועוד: כפי שיובהר בהמשך הדברים, מבחינה מספרית הקבוצה החרד"לית היא קבוצת מיעוט בציונות הדתית. אף על פי כן היא בולטת מאוד הן בשדה הרבני הן בשדה החינוך הדתי-לאומי – שני שדות מרכזיים המשפיעים עמוקות על עיצוב השיח ועל הזהות של המגזר המדובר.

החרד"לות אינה משפיעה כמוכח רק על המגזר הציוני-דתי שהיא משתייכת אליו. לבעיות שהיא מעוררת יש גם משמעות כלל-לאומית, שכן הציונות הדתית, והחרד"לות בכללה, שואפת לעמדת הנהגה בחברה הישראלית – אם מתוך שיתוף פעולה עם אליטות אחרות ואם מתוך עמדה הגמונית. שלא כמו המגזר החרדי – ששותף לחרד"לות בסמכות שהוא מייחס לתורה ולהלכה ובהעמדתן מעל השיח האנושי-דמוקרטי אבל נוטה להסתפק בהבטחת זכויותיו ולרוב אינו שואף לשלטון הגמוני – החרד"לות מציבה אתגר לשיח הדמוקרטי בשל השילוב של השאיפה לשלטון עם תפיסת עולם שרבות מהנחותיה מנוגדות לכללי המשחק הדמוקרטיים הבסיסיים.

למרבה ההפתעה, למרות נוכחותו ארוכת השנים של הזרם החרד"לי בציונות הדתית, וממילא בשדה הציבורי הרחב של החברה הישראלית, ולמרות הסכנות שהוזכרו כאן, לא נעשה עד היום מחקר מקיף על קבוצה זו. המחקר המוצג כאן מבקש אפוא למלא את החסר. שיטת המחקר התבססה על מקורות כתובים – הן מחקרים ומאמרים אקדמיים שעסקו בחרד"לות ובתופעות שמשיקות לה, הן מגוון של כתבות עיתונאיות; ועל ראיונות אישיים עם בני קבוצות שונות בעולם החרד"לי או עם אנשים שמקיימים קשרים אינטנסיביים עם החרד"לות מתוקף עבודתם הציבורית (מחנכים, אנשי תקשורת ועוד).

פרק 1 יתמקד בהשקפת העולם החרד"לית: מהם עקרונותיה המרכזיים? מהם התחומים שבהם היא מבקשת להתמקד ומדוע היא מתמקדת דווקא בהם? מה מאפיין את החרד"לים? – בעיקר לעומת שאר בני הציונות הדתית, בתחומים מרכזיים כמו מעמד האישה, היחס ללא-יהודים, היחס לדמוקרטיה ולערכים ליברליים, צריכת תרבות ותרבות פנאי "חילונית", ועוד.

פרק 2 ינתח את קבוצות המשנה בקבוצה החרד"לית: את שתי הקבוצות הראשיות – אנשי ישיבת הר המור לעומת אנשי ישיבת מרכז הרב, ושלוש קבוצות משנה קטנות יותר.

פרק 3 יסקור את התפתחותה ההיסטורית של התופעה החרד"לית: מתי נוצרה ומתי הגיחה לעולם? (אלה אינם שלבים זהים; כמו לתינוקות, גם לתנועות חברתיות יש שלב עוברי שקודם ליציאה לאוויר העולם) ומדוע נוצרה בשעה שנוצרה? הסקירה תידרש לשלבים המרכזיים בתולדות החרד"לות מאז ועד היום ותדון בסיבות לגאות ולשפל במעמדה המגזרי ובמעמדה בחברה הישראלית הכללית.

פרק 4 יבחן בפרוטרוט את תוכני הפעילות של הזרם החרד"לי. מטרתו להתמקד ביעדים שהציבה החרד"לות לעצמה ולשאול אילו סוגיות העסיקו אותה לאורך השנים. הפרק לא יסתפק בהצגת יעדיה של התנועה החרד"לית, אלא יבחן את הכלים ("סוכני ההשפעה") ששימשו אותה להגיע לכל אחד מן היעדים הללו ואף יפרט את העימותים שהם עוררו – הן בתוך המחנה הדתי-לאומי הן מחוץ לו.

פרק 5 יעסוק בכוח המשיכה של החרד"לות ובסיבותיו – הן בגרעין האידאולוגי ה"קשה" הן בקרב הציבור הדתי הרחב.

פרק 6 יעסוק באתגרים שמציבה החרד"לות לדמוקרטיה הישראלית: המתח בין מקור הסמכות הדתי ובין מקור הסמכות האזרחי-דמוקרטי; מעמדה של מערכת המשפט; היחס ללא-יהודים ולנשים, היחס ללהט"בים, היחס לתרבות ולהשכלה כללית, ועוד.

פרק 7 הוא פרק הסיכום וההמלצות. יוצעו בו דרכים להתמודדות עם אותם אתגרים, מתוך הנחה שההתמודדות צריכה להתקיים בראש ובראשונה בשדה החינוכי והציבורי שבתוך המגזר הדתי-לאומי – לא באמצעות ניסיונות לאכיפה משפטית (אלא במקרים פליליים מובהקים); ואף לא באמצעות התערבויות חוץ-מגזריות, שנוזקן לרוב מרובה מתועלתן.

* * *

אני מבקש להודות לכל מי שסייעו בידי להביא לעולם את המחקר הזה. בראשם פרופ' ידידיה שטרן, שכיהן במשך רוב תקופת המחקר כסגן נשיא המכון הישראלי

לדמוקרטיה, וד"ר שוקי פרידמן, ראש המרכז ללאום, דת ומדינה במכון. שניהם האמינו במחקר, סייעו לקדם אותו והוסיפו לתמוך בו ובי גם בזמן מחלתה של אשתי המנוחה במבי ז"ל ואחרי פטירתה, כשמטבע הדברים התעכבה מאוד העבודה על המחקר. על כך נתונה להם, ולשאר אנשי המכון, תודתי העמוקה.

אני מבקש להודות גם לכל האנשים שהתראיינו למחקר ושיתפו אותי בידע ובחומרים המצויים בידיהם: הרב איתן אייזמן, נשיא רשת נעם-צביה (רשת החינוך החרד"לית המרכזית); עמיטל בראלי, מייסד ומנכ"ל פורום חותם (אחד מארגוני החברה האזרחית המרכזיים של המגזר החרד"לי); הרב ד"ר יונה גודמן, המנהל החינוכי של רשת ישיבות ואולפנות בני עקיבא; הרב אבי גיסר, יו"ר המועצה הציבורית של מינהל החינוך הדתי (הגוף הממונה על גיבוש המדיניות של מערכת החינוך הדתית-לאומית); יהודה ולד, מנכ"ל מפלגת האיחוד הלאומי; ד"ר יהודה יפרח, עיתונאי ופרשן משפטי במקור ראשון; פרופ' אשר כהן, חוקר הציונות הדתית מאוניברסיטת בר-אילן; תהילה פרידמן-נחלון, שהייתה שנים רבות יו"ר ארגון נאמני תורה ועבודה; שמואל שטח, מנכ"ל נאמני תורה ועבודה; והעיתונאי עמנואל שילה, עורך העיתון בשבע. אני מבקש להודות גם לע', מבוגרי ישיבת הר המור, על השיחה הגלויה ורבת החשיבות שהסכים לקיים איתי.

התוכנות ששמעתי בשיחות עם המרואיינים לרוב אינן מצוטטות במחקר באופן ישיר, אבל הן בהחלט תרמו רבות להבנתי את הסוגיה. כמובן, האחריות לדברים שנכתבו כאן, ובייחוד לטעויות אפשריות, היא שלי בלבד.

מחקר זה נולד בעקבות רגישותה הגבוהה של אשתי המנוחה במבי לתופעת החרד"לות. במבי היא שציפתה ממני – כמעט תבעה ממני – לעסוק בנושא זה. למרבה הצער, היא חלתה והלכה לעולמה במהלך העבודה, ולפיכך אני מבקש להקדיש את המחקר הזה לזכרה. יפים לעניין זה הדברים שאמר רבי עקיבא לתלמידיו על אשתו רחל: שלי ושלכם – שלה הוא.

כשנתיים אחרי מותה של במבי נישאתי לאסתי פלנט תברל"א. אף היא תמכה בי וסייעה לי רבות בעבודה זו, ואני מבקש כמובן להודות לה על כך.

יאיר שלג

אלול תש"ף, ספטמבר 2020

בתוך עולמה של הציונות הדתית מתקיימת כבר קרוב ליוכל שנים קבוצת משנה משמעותית. מדובר באנשים שהשקפת עולמם ציונית לחלוטין: הם משרתים בצבא, מייחסים חשיבות לתרומה מקסימלית למדינה ולחברה ואף רואים במדינה ערך דתי. לעומת זאת, מבחינת יחסם לתרבות המערבית החילונית הם דומים הרבה יותר לחרדים: משתדלים להתרחק מצריכת תרבות חילונית ואף להקפיד באופן קיצוני על הלכות צניעות ועל הפרדה בין נשים לגברים.

במשך השנים הם זכו לכינוי חרד"לים (חרדים לאומיים). הם אחראים לכמה מהתהליכים הבולטים בציונות הדתית של הדור האחרון – בעיקר בעניין הפרדה בין המינים והקמת מוסדות חינוך שמתגאים בהקפדה תורנית יתרה וכד כבד פוגעים במוסדות הוותיקים של החינוך הממלכתי-דתי. בשנים האחרונות הם אף בולטים ברמה הכלל-לאומית: בקמפינים נגד הקהילה הלהט"בית ובלחץ על הפוליטיקה החרדית שלא להסכים לפשרות בעניין מתווה הכותל ובתחום הגיור.

למרות חשיבותם ונוכחותם ארוכת השנים לא התפרסם עד היום מחקר הבוחן את תופעת החרד"לות לעומקה. את החסר הזה מבקש יאיר שלג למלא במחקרו החלוצי המובא בספר זה. הספר מתאר את הרקע להופעתה של תופעת החרד"לות, את התפתחותה לאורך השנים שהיא פעילה בהן, את קבוצות המשנה בתוכה וגם את תפיסת העולם המשותפת לכולן. כמו כן, הספר מבקש לאתר את המקומות שבהם התופעה החרד"לית מסכנת, או לכל הפחות מאתגרת, את הדמוקרטיה הישראלית וממליץ על דרכי התמודדות עם סכנות אלו.

יאיר שלג היה עד לאחרונה חוקר בתוכנית "דת ומדינה" במכון הישראלי לדמוקרטיה, ומחקר זה נערך במסגרת עבודתו במכון. הוא עיתונאי ב"מקור ראשון", עוסק בחקר החברה הדתית-לאומית לגוניה ובשאלת המתח והאיזונים שבין זהות יהודית, דמוקרטית וישראלית.

מחיר מומלץ: 82 ש"ח
נובמבר 2020

www.idi.org.il

מסת"ב: 9-303-519-965-978

0 4500001214 1
דאנאקוד 450-1214